

НЕХТУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИМИ АРХІВАМИ ЯК ОЗНАКА НЕПОВНОЦІННОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРО ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932–1933 РОКІВ

Володимир Сергійчук

УДК 930.25:341.485](477)“1932/1933”

У статті порушується питання щодо використання для підрахунку втрат України від Голодомору-геноциду 1932–1933 років первинних документів вітчизняних архівів, що ігнорується окремими істориками й демографами. Наголошується, що саме ці матеріали дають змогу встановити реальну кількість жертв цієї трагедії.

Ключові слова: Голодомор-геноцид 1932–1933 років, підрахунок жертв, українські архіви.

The issue of the use of the primary documents of Ukrainian archives to calculate Ukraine casualties from the Holodomor-genocide of 1932-1933 is raised in the article. They are ignored by certain historians and demographers. It is accentuated, that just these materials enable to ascertain a real number of this Holodomor victims.

Keywords: Holodomor-genocide of 1932-1933, calculation of victims, Ukrainian archives.

Підготовка до відзначення 85-річчя Голодомору-геноциду 1932–1933 років реально поставила питання щодо підрахунку жертв цієї трагедії української нації. Деякі вітчизняні історики й демографи, не працюючи з первинними документами українських архівів, вирішили зупинитися на цифрі 3,9 мільйона втрат. Покладаючись на їхній академічний авторитет, восени 2015 року на цю позицію стали й керівники українських наукових інституцій Північної Америки, відкинувши таким чином твердження нашої діаспори, яка з 1953 року постійно заявляла про втрати від 7 до 10 мільйонів.

Зрозуміло, що остаточну відповідь можемо отримати лише завдяки документам, які треба й надалі виявляти в колись таємних архівах. Проте вже знаємо кількість населення УСРР напередодні цього страшного Голодомору: **на 1 січня 1932 року його нараховувалося 32 680,7 тис. осіб.** До речі, базуючись саме на цьому показникові, видатний український демограф Арсен Хоменко, розрахунки якого вперто ігнорують його нинішні колеги, тоді ж прогнозував, що **за звичних умов населення УСРР на 1 січня 1934 року збільшиться до 33 464 тис., а на 1 січня 1937 року – до 35 615 тис. осіб.**

Зауважимо, що дані Всесоюзного перепису населення 1937 року по УРСР Москва

оприлюднила лише 1990 року **в кількості 28 383,0 тис. осіб, тобто жителів в УРСР порівняно з 1926 роком стало менше!**

Водночас перерахунок порайонних результатів перепису засвідчив, що такий показник завищений принаймні на 532 тис. осіб, бо це потребують ретельного аналізу матеріали по 12 районах. Однак якщо взяти й цю мінімально занижену цифру приписок, то на початок січня 1937 року населення України становило не більше 27 851 тис. осіб. Коли від неї відняти кількість приросту населення в 1934 році (88,2 тис. осіб), 1935-му (417,2 тис.) і 1936-му (533,7 тис.) – загалом 1039,1 тис., то на 1 січня 1934 року маємо 26 812 тис. осіб.

А мало бути 33 933,400 осіб: до кількості населення на 1 січня 1932 року в 32 680,700 додаємо народжених у 1932–1933 роках у кількості 1252,7 тис. **Різниця – 7121,400.** Якщо навіть віднімемо ймовірні природні втрати за два роки в сумі 1029,400 осіб, то одержуємо 6092,400 прямих втрат.

Чому ж сьогодні ми наполягаємо на цифрі прямих жертв **щонайменше в 7 мільйонів осіб?** Тому що й досі не досліджено всієї складової втрат, а це не дає змоги одержати реальні результати наукових пошуків.

Так, страшний мор набрав особливо жахливих обертів від Сіверського Дінця до Дністра,

Збруча, Прип'яті й Сожу після Сталінської телеграми від 1 січня 1933 року. Однак те, що голод спланований проти них, харківські селяни, наприклад, усвідомлювали ще в 1932 році, бо в сусідніх російських селах вони бачили (коли їх туди ще пускали!), як «мололи жито для коней, там для громадського харчування варили пшеничні галушки й видавали колгоспникам по 1 кілограму хліба». Отже, щоб «тисячі паломників-колхозників с України» не «попрошайничали, чем разлагали колхозы», їх звідти будуть просто виганяти [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5935, арк. 34].

Справді, голод в Україні лютував уже навесні 1932 року, про що свідчать документи з українських архівів. Зокрема, 15 травня 1932 року секретар Вінницького обкому партії Алексеев писав до генерального секретаря КП(б)У Станіслава Косіора: в Уманському районі «в селе Фурманка за 10 дней апреля от недоедания умерло 27 душ, а с 1/V по 5/V еще 24 чел... В апреле этого года подобрано по г. Умани на улицах 48 мертвецов, причина — недоедание. Подобранные мертвецы — селяне, частично сел Уманского и других районов» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5256, арк. 27, 29].

У Бабанському районі в квітні 1932 року, як доповідав той же Алексеев, від голоду померло: у Підвисоцькому — 20 осіб, Лятківцях — 12, Косенівці — 9, Кам'яначому — 37, Вишнеполі — 61. А в спецповідомленні Вінницького облвідділу ДПУ від 27 червня 1932 року зазначається, що в селі Животівка Оратівського району за два дні померло 18 осіб, а протягом весни — 120. В Осичному 20 червня померло 9 осіб, а «за весь период продзатруднений умерло 139 человек». В Оратові за один день померло 8, а загалом — 80, у Клюках — 20 [1, ф. П-136, оп. 3, спр. 11, арк. 11–13].

Зрештою, про масовий голод в Україні ще 15 березня 1932 року в листі до Сталіна повідомляв Косіор. Останній тоді зазначав, що «понад 70 % всіх смертей припадає на Дніпропетровську область. З 49 районів області важкими є 35 районів. На другому місці Київська область, 31 район важкий». Особливо важке

становище, наголошував Косіор, «так званих поворотців, тобто тих, хто підчас колективізації разом з родиною бродив десь, а тепер у значних кількостях повертаються в свої села і колгоспи. Ось чому голодуючі є мало не в усіх районах...» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5460, арк. 7].

У 1932 році в Дніпропетровській області більш ніж удвічі скоротився природний приріст населення — з 16,7 до 7,0 осіб на 1000 населення [2, ф. Р- 2240, оп. 1, спр. 75, арк. 26].

Нічого подібного про масовий голод на території Росії навесні 1932 року, скажімо, не повідомляє пензенський дослідник Віктор Кондрашин. У своїй книзі він стверджує, що в 1932 році «сам факт голода на Украине был шоком для русских крестьян. Показательна в этом плане реакция белорусов. Летом 1932 г. Белоруссия оказалась заполнена голодающими сельскими жителями с Украины. Изумленные белорусские рабочие писали в “Правду” и высшему руководству страны, что они не помнят, чтобы когда бы то ни было “Белоруссия кормила Украину”» [18, с. 180].

До речі, Віктор Кондрашин наводить факти, які підтверджують смертність від голоду в російських селах лише в 1933 році. Наприклад, «на территории Малошербидинского сельсовета Романовского района Нижне-Волжского края из 151 умершего в 1933 г. 103 чел. зарегистрированы загсом как умершие от “голода”, “истощения”, “истощенности”, “отошания” и т. д. В 1932 г. смертность на территории данного сельского Совета составила 18 чел., и никто от указанных выше причин не умер» [18, с. 184–185].

Щодо 1933 року, то для України це справді була катастрофа. У сусідньому з Росією Дворічанському районі Харківщини, за далеко неповними даними, тоді вмерло: у райцентрі (лише мешканців вулиці Куп'янської) — 211 осіб, у Западному — 120, у селах Кам'янської сільради — 625, Новогорівської — 956, Жовтневої — 597, Рідкодубської — 390, Токарівської — 498, Колодязненської — 630, Вільшанської — 370, Кутьківської — 115 [12].

У Богодухові в січні 1933 року з'явилося на світ 12 немовлят, а помер 31 житель, у лю-

тому — відповідно 11 і 54, березні — 13 і 105, квітні — 9 і 164, травні — 17 і 243, ще 149 відійшли в засвіти в червні [19].

Загалом Богодухів у 1933 році недорахувався понад тисячу своїх мешканців. У родині Євмена Бондаренка в лютому смерть забрала чотирирічну Тетяну, у квітні — десятирічного Федора, а 12 травня — одразу двох: шестирічного Костю і восьмирічну Марійку [19].

Подібне відбувалося і в інших районах України. Слідчий з важливих справ Наркомату юстиції УСРР Чумал установив, що саме через насильне вилучення продуктів у селян в селі Костянтинівка нинішньої Миколаївщини було 500 вимерлих хат, за грубими підрахунками померло від 2,5 до 3 тис. осіб [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6431, арк. 58].

Смертність у Смілі, що на Черкащині, 1933 року сягнула 798 жителів, Балаклії — 484, Білозір'ї — 694, Сунках — 729, Ташлику — 793 [20].

У родині Грищуків із Фосні Овруцького району нинішньої Житомирської області тоді померло п'ятеро дітей, троє з них — в один день [17].

Документи приміських сільрад Вінниці, які збереглися, засвідчують, що Голодомор мав «успішні жнива» й на Поділлі. Так, у Сокиринцях у травні 1933 року народилося 1 дитя, а поховали — 37, у червні 78 мешканців померло [1, ф. Р-2071, оп. 1, спр. 355, арк. 20, 25].

На жаль, не збереглося подібних актових записів з Переорської сільради, керівники якої просили органи ЗАГСу «передати через посланого виконавця книгу записів про смерть, в котрі заявляється крайня необхідність» [1, ф. Р-2071, оп. 1, спр. 355, арк. 78].

Оскільки така «крайня необхідність» виникла і в Полтавській, Станіславчицькій, Синюхино-Брідській та інших сільських радах Первомайського району тодішньої Одеської області, то свідоцтва про смерть почали виписувати на бланках документів про народження, одруження й розлучення [4, ф. Р-5950, оп. 18, спр. 156, арк. 1–453].

Уцілілі зведені підсумки про рух населення в тодішній Київській області також засвідчують масовий характер смертей у 1933 році, особливо в першому півріччі:

1932–1934

	01.01.1932 (тис. осіб)	01.01.1933	1933 народ.	1933 померло	У т. ч. до 1 року	01.01.1934	± 32–34	Не здано міс. звітів
Андрушівський	71,0	63 739	1 131	8258	239	56 612	- 14 358	8
Бабанський	95,9	74 321	892	9124	310	66 089	-29 811	18
Базарський	33,2	26 672	543	1862	103	25 353	-7847	10
Баранівський	49,0	50 871	977	2494	162	49 354	+354	19
Барашівський	34,5	29 252	608	3312	104	26 548	-7952	6
Баришівський	85,3	71 270	893	9344	260	62 819	-22 481	14
Боришпільський	72,5	62 211	792	5739	266	57 264	-15 236	16
Білоцерківський	144,0*	84 600	888	10 570	308	74 918	-22 482	80
Богуславський	140,6	106 739	1.196	16 118	298	91 817	-48 783	0
Бородянський	45,3	35 493	454	2446	80	33 501	-11 799	14
Брусилівський	83,5	74 581	1115	5702	225	69 994	-15 306	5
Буцький	117,9	90 503	909	11 020	160	80 392	-37 508	47
Васильківський	95,3	83 751	974	8022	238	76 703	-18 597	36
Вищедубечанський	35,4	33 445	557	2068	117	31 934	-3466	4

Володарський	51,7	34 815	309	8335	148	26 789	-24 911	28
Володарсько-Вол.	56,6	49 983	1108	3256	176	47 835	-8765	28
Гельм'язівський	55,1	42 198	491	8800	202	33 889	-21 211	7
Городницький	30,5	26 719	881	997	118	26 603	-3897	32
Димерський	41,3	38 858	540	1684	107	37 714	-3586	3
Ємільчинський	62,7	57 032	1728	2943	220	55 817	-6883	23
Жашківський	50,4	41 568	662	5189	76	37 041	-13 359	6
Житомирський	112,0*	31 432	653	1593	147	30 492	-4408	0
Звенигородський	87,2	55 738	500	8400	95	47 838	-39 362	11
Златопільський	50,5	39 669	341	4871	107	35 139	-15 361	2
Золотоніський	91,6	62 664	864	5640	172	57 888	-33 712	8
Іванківський	43,1	39 006	672	2211	98	37 467	-5633	28
Кагарлицький	58,1	49 077	642	5784	163	43 935	-14 165	7
Кам'янський	122,4	101 821	1245	11 212	294	91 854	-30 546	14
Канівський	87,2	64 200	840	8903	112	56 137	-31 063	47
Київський	769,9*	142 718	2222	8252	453	136 688	-20 312	46
Коростенський	84,3	58 029	1403	4331	234	55 101	-29 199	8
Коростишівський	49,3	48 686	1153	1874	172	47 965	-1335	10
Корсунський	94,3	77 178	861	6 692	166	71 347	-22 953	38
Лисянський	66,5	51 252	536	8990	126	42 798	-23 702	12
Лугинський	36,7	35 618	786	1759	134	34 645	-2055	74
Макарівський	58,2	51 005	766	3450	99	48 321	-9879	14
Малинський	89,5	68 413	797	5022	192	64 188	-25 312	95
Мархлевський	49,4	50 143	916	2034	153	49 025	-375	80
Монастирищенський	72,4	61 887	1143	8664	301	54 366	-18 034	20
Народицький	41,5	39 638	695	1532	101	38 801	-2699	9
Новоград-Волинський	92,9	65 745	1736	3489	284	63 992	-28 908	35
Обухівський	80,7	69 445	674	8195	128	61 924	-18 776	14
Овруцький	68,8	55 038	1301	3244	202	53 095	-15 705	15
Олевський	51,1	45 386	1560	1475	162	45 471	-5629	5
Оратівський	50,8	41 791	593	7491	125	34 893	-15 907	1
Переяславський	106,0	79 798	969	12 823	360	67 924	-38 076	26
Ім. Петровського	127,6	108 389	1082	9797	177	99 674	-27 926	9
Плисківський	56,3	45 995	556	7975	108	38 576	-17 724	16
Погребищенський	70,4	60 174	884	7477	123	53 581	-16 918	101
Попільнянський	96,8	85 351	969	11 101	180	75 219	-21 581	41

Розвідки та матеріали

Потіївський	42,0	39 568	905	2370	206	38 103	-3897	22
Пулинський	36,7	31 246	953	1811	194	30 388	-6312	5
Радомишльський	67,0	47 396	873	2974	158	45 295	-21 705	38
Ржищівський	71,2	55 055	432	10 630	138	44 857	-26 343	29
Розважівський	43,5	36 383	572	3492	183	33 463	-10 037	12
Рокитянський	102,5	82 316	894	10 958	136	72 252	-30 248	15
Ружинський	103,8	89 723	1372	12 258	418	78 837	-24 963	33
Сквирський	106,7	96 516	1154	12 801	302	84 869	-21 831	20
Словечанський	35,7	31 687	950	1826	140	30 811	-4889	12
Смілянський	130,0	87 029	1048	9884	245	78 193	-51 877	5
Ставищенський	65,9	51 106	604	10 179	132	41 531	-24 369	8
Тальнівський	108,6	91 688	1023	8774	120	83 937	-24 663	45
Таращанський	81,6	54 588	639	8787	123	46 440	-35 160	7
Тетіївський	57,2	44 403	596	12 000	327	32 999	-24 201	12
Троянівський	49,3	42 969	956	4326	199	39 599	-9701	6
Уманський	144,0*	77 527	677	9279	197	68 925	-34 575	13
Фастівський	81,6	54 689	471	6130	93	49 030	-32 570	44
Хабнянський	40,1	33 157	471	3051	117	30 577	-9523	20
Христинівський	57,2	46 021	545	4284	109	42 282	-14 918	27
Черкаський	147,5*	75 833	505	8056	121	68 282	-29 118	20
Черняхівський	59,6	54 356	1050	3089	199	52 317	-7283	34
Чигиринський	92,7	84 185	957	6077	261	79 065	-13 665	0
Чорнобаївський	97,7	83 235	1075	7 985	284	76 325	-21 375	14
Чорнобильський	70,5	58 268	1172	2138	179	57 302	-13 198	38
Шполянський	99,3	99 292	726	7781	194	73 891	-25 401	8
Ярунський	38,7**							
Разом село	5257,8	4 493 797	4 086 900	-1 396 961	1677			
Міста	1090,0	996 650	13 198	51 296	3160	-	958 552	-131 448
Разом	6347,8	5 490 447	5 045 452	-1 489 709				

[За: 15, с. 6–8; 3, ф. 235, оп. 1, спр. 21, арк. 1–108]

* Включено й населення Білої Церкви, якого тоді нараховувалося 46,6 тис. осіб.

* Включено й населення Житомира, якого тоді нараховувалося 77,1 тис. осіб.

* Включено й населення Києва, якого тоді нараховувалося 612,9 тис. осіб.

* Включено й населення Умані, якого тоді нараховувалося 40,5 тис. осіб.

* Включено й населення Черкас, якого тоді нараховувалося 39,9 тис. осіб.

** Звітних даних про природний рух населення в Ярунському районі за 1933 рік не виявлено.

Так, документ про підсумки реєстрації актів громадянського стану в Богуславському районі показує, що тут за 12 місяців народилося 1196 дітей, а померло — 16 118 жителів [3, ф. Р-235, оп. 1, спр. 21, арк. 44].

У Володарському районі тоді ці показники були відповідно 309 і 8335, Погребищенському — 884 і 7477, у Ружинському — 1372 і 12 258, у Сквирському — 1154 і 12 081 [3, ф. Р-235, оп. 1, спр. 21, арк. 50, 82, 90, 91].

Однак комплексний аналіз збережених документів однозначно засвідчує, що вони неповні, їх треба порівнювати й доповнювати іншими матеріалами, свідченнями очевидців. Наприклад, примітки в документах показують, що сільради названих чотирьох останніх районів не здали тоді відповідно 28, 101, 33 і 20 місячних звітів про рух населення, а загалом по області сільські ради не прозвітували за рік 1677 разів!

Важко сказати, скільки померлих не враховано в Погребищенському районі, особливо в липні 1933 року, коли, по суті, половина сільських рад не прозвітувала про рух населення. У Погребищенському районі не було здано 101 місячний звіт про рух населення, що спричинилося до недообліку принаймні 1539 смертей, зокрема, у травні — 124, червні — 304 і в серпні — 679. 20 місячних звітів (що не були здані) зі Сквирського району можуть свідчити про недооблік принаймні 457 померлих.

Однак щодо цього регіону збереглися документи 1933 року, які стверджують про особливо серйозні недоліки в цьому питанні. На жаль, і в підсумковому документі за 1933 рік не вказується про це в додаткових даних.

Підтвердженням того, що звітні дані з місць були далеко неповними, може слугувати документ про перевірку реєстрації смертей у Сквирському й Володарському районах, яка відбулася взимку 1933 року. Зокрема, доповідна записка заступника наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'яна до генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора від 6 червня 1933 року констатує: «Безсумнівним слід вважати значно применшені цифри померлих, так

як перевірка на місцях та ретельне дослідження місцевого матеріала свідчать про значно більші цифри: так по Сквирському району з 01.01 по 01.03 по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01 1773 смертельних випадки, у Володарському районі на 01.03 говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3000 чол.» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6276, арк. 2].

Слід наголосити, що ознайомлення з документами, які збереглися в Державному архіві Київської області, свідчить про те, що жодних змін у документацію після виявлення спеціальною перевіркою 1933 року недообліку смертей не було внесено, тому й донині тодішня офіційна статистика не дає реальних даних про втрати нашого народу, а суттєво їх применшує. Загалом райони тодішньої Київської області не подали (за неповними даними) 1677 місячних звітів про рух населення в 1933 році [2, ф. Р-235, оп. 1, спр. 21, арк. 1–108], що не дає змоги реально оцінити втрати від Голодомору, які повинні були бути зареєстрованими за місцем проживання.

На жаль, така картина спостерігалася в усіх регіонах України. Зокрема, досить поширеною була практика несвоєчасного обліку померлих. Скажімо, в Усатівській сільраді Біляївського району Одеської області часто реєстрували їх лише через кілька тижнів [5, ф. 8220, оп. 1, спр. 60, арк. 44–45].

Природно, що не було змоги поррахувати жертви канібалізму, який мав прояви ще з весни 1932 року. У березні 1933 року тільки в Харківській області було зареєстровано 9 випадків людодства, у квітні — 58, травні — 132, червні — 221 [19].

Один з головних московських ставлеників в поневоленій Україні Станіслав Косіор 15 березня 1933 року цинічно вважав, що «цей голод ще нічого не навчив» українців. Лише пізніше, коли переконається в страшних наслідках Голодомору 1932–1933 років, напише: «Визнаючи ту величезну роботу <...> в боротьбі проти українських націоналістів та інших контрреволюційних елементів, роботу,

що не припинялася і не повинна припинитися, мусимо, звичайно, визнати, що ми завдали націоналістам удару, вразливого удару, і можна сказати, здобули нищівний успіх».

У тодішній більшовицькій періодиці зазначають і такі визнання: партія «доклала геркулесівських зусиль у знищенні націоналістичних елементів в Україні». А ще один з найодіозніших більшовицьких діячів Мендель Хатаєвич відверто вихвалявся: «Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар <...> Ми виграли цю війну».

Заклавши в постулати боротьби проти непокірного українського селянства війну з нашим національно-визвольним рухом, яка здійснювалася винищенням хліборобів голодною смертю, російські більшовики на десятки років візьмуть на озброєння й поширюватимуть фальшиві концепції так званого класового протистояння. Наприклад, перший секретар Донецького обкому партії Саркіс проголошував на II обласній партійній конференції: «Нет и не может быть успехов борьбы за уголь, за металл, за большевистский колхоз, если последовательно не осуществляют ленинскую национальную политику, если решительно не изгнать и не уничтожить все националистические элементы из всех участков, если не сосредоточить огонь борьбы против местного национализма, являющегося сейчас главной опасностью на Украине...» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6597, арк. 240].

Його гасла відразу розвинув секретар Краматорського міськпарткому Просвірін: «Україна в зв'язку з успіхами 1933 р. вступає по-більшовицьки в роботу і стає передовою республікою Радянського Союзу, такою самою, якою вона була кілька років тому під керівництвом Кагановича. Тому в завдання керівників українських партійних організацій, у завдання більшовиків Донбасу входить збереження більшовицьких традицій такого керівника, як тов. Каганович» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6597, арк. 71].

Ось чому можна погодитися з американським правником українського походження

Віктором Рудем, що Голодомор «був такою мірою ефективним, що після скасування його наприкінці весни 1933 року Сталін відчув достатньо впевненості для перенесення тимчасової радянської столиці з Харкова до історичної української столиці Києва» [10, с. 9].

Зрозуміло, що, втішившись із цієї трагічної картини українського села, більшовицька влада зрозуміла недоречність чергового перепису населення, який планувався на 1933 рік і з приводу чого вже було підготовлено відповідні документи й створено лічильні комісії. Стало очевидним, наприклад, що у Вінницькій області, за дослідженнями професора Іллі Шульги, не дорахуються 1 634 093 осіб за два голодних роки [11].

Проте московську владу найменше турбувала втрата власне корінних хліборобів — вона перекине у вимерлі українські села вихідців з російської глибинки й Білорусі, до збирання врожаю залучить армію й городян. Тим паче, що заступник наркома робітничо-селянської інспекції СРСР Верменичев 15 січня 1933 року повідомляв про досить цікаву тенденцію: «Из колхозов Западной области участились случаи самовольного переселения колхозников на Украину, чем в значительной степени способствуют местные и областные колхозные и зем. организации Украины. Так, коммуна им. Ленина (Шумячского района Запад. обл.), не вошедшая в план переселения, самовольно отправила ходаков в Донецкую область и там заручилась ходатайством Донецкого Обл. ЗУ Буденновской МТС о переселении к ним коммуны.

Ровнянские организации (Одесская обл.) способствуют переселению группы колхозников деревни Воронцы (Смоленский район Запад. обл.). Нововасильевское РайЗО Днепропетровской обл. 22.X сообщило Зап. ОблЗУ, что колхоз “Краском” Ельнинского района Зап. обл. ими приписан в колхоз “Гигант” их района» [8, ф. 539, оп. 19, спр. 219, арк. 92].

Водночас 50 плановим переселенцям колгоспу «Червоний Бір» зі Сновського району Чернігівської області відмовлено у вселенні в

колгосп імені Хатаєвича Великолепетиського району на той час Дніпропетровської області [9, ф. 539, оп. 19, спр. 219, арк. 99].

До того ж відбувалися планові переселення червоноармійських родин, главам яких у дорозі видавали по 800 грамів хліба на добу, а членам — по 400 [8, ф. 27, оп. 14, спр. 705, арк. 59].

Спокійні були в Москві й щодо забезпечення робітниками будівельних майданчиків в УСРР. Так, член колегії Наркомпраці Худокормов 8 січня 1932 року доповідав Раднаркому УСРР про те, що для забезпечення промисловості й будівництва робочою силою в 1932 році необхідно мати додатково близько 600 тис. осіб, у тому числі 130 тис. для шахт Донбасу. Для останніх з УСРР планувалося завербувати 44 тис., а з РСФРР — 64 тис. [8, ф. 539, оп. 10, спр. 73, арк. 24].

Потребу в 130 тис. кваліфікованих робітників планували покрити за рахунок підготовки господарським способом 70 тис., а також шляхом вербування 20 тис. з районів УСРР і 40 тис. — з РСФРР [8, ф. 539, оп. 10, спр. 73, арк. 25].

Ця установка чітко витримувалася. Так, на шахти тресту «Кадіїввугілля» у жовтні 1932 року прийняли на роботу 859 осіб, з них з УСРР — лише 123 [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 42–43].

Ініціативу в цьому плані доручалося проявляти місцевим «смотрящим Москви». Так, секретар Дніпропетровського обкому партії Хазанов 25 вересня 1933 року, повідомляючи Кагановича й Постишева про те, що на будовах регіону працює близько 25 тис. завербованих колгоспників із Середньої Волги, просив дозволити «на заработанные ими деньги в организованном порядке закупить хлеб в период разрешения свободной торговли хлебом» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6243, арк. 71]. Через три тижні Дніпропетровський обком просить Кагановича дозволити «выделить дополнительные лимиты на ввоз в область рабочей силы на 36 000 чел., желательны из Татарской, Башкирской и Белорусской республик» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6241, арк. 33].

Отже, голодних українських селян, які кинулися до міста, щоб влаштуватися на роботу з метою врятувати від голоду свої родини, до уваги не брали, їхні трупи щоденно стягували до великих ям і засипали землею безіменними, без будь-якого християнського пошанування до небіжчика. Водночас робочу силу шукали на стороні... Це, до речі, відповідь тим, хто хоче нас переконати, що українське селянство збереглося втечею до Росії в кількості 3 млн. Якби це було так, то там кількість українців різко зросла б, а так перепис 1937 року засвідчив: у порівнянні з 1926 роком, українців там із 7 мільйонів залишилося лише 3.

Найбільше Москву тоді стурбувала катастрофічна смертність серед дітей, особливо початкової школи, яка була вже обов'язковою. Уже з осені 1932 року шкільні класи почали рідіти, що особливо проявилось в перші місяці 1933-го. Скажімо, зі спогадів Миколи Романчука довідуємося: «Я з горем пополам ходив до школи. Вчився в четвертому класі. На моїх очах прямо за партою поснули від голоду чотири моїх однокласники» [16].

Мешканець Кодими Одеської області О. Пражина згадував, що й до кінця життя йому не сходить з очей картина: «Ми, діти, голодні, ледве тримаючись на ногах, дивимося, як трьох наших сусідів-однолітків разом з батьком Софронієм Білоусом скидають на підводу і відвозять з дому назавжди» [12].

У Київській області, за даними з 36 районів, на початок липня 1933 року в початкових школах уже офіційно недорахувалися 16 668 учнів (зі 109 135), у семирічних — 40 824 (із 244 056), десятирічках — 956 (з 5262). Загалом по області вибуло понад 100 тис., що, як сигналізувала до наркома освіти УСРР Затонського член колегії Прянишникова, «заставляет битъ тревогу» [8, ф. 166, оп. 11, спр. 48, арк. 15].

Усвідомлюючи небезпеку величезної некомплектності шкільних класів з вересня 1933 року, Затонський заздалегідь ініціює облік дітей не тільки 1925 року народження, які 1 вересня мають прийти в 1 клас, а й тих,

хто народився 1926 року, кому до школи йти в 1934 році, а також усіх, хто досі не був охоплений школою. 23 червня 1933 року Затонський звертається до ЦК КП(б)У з проханням підтримати його пропозицію перед ЦК ВКП(б) щодо переходу навчання дітей в початковій школі із семи років [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6226, арк. 34]. Запроваджувати це, він пропонував з початком 1933/1934 навчального року, використавши й передбачені асигнування на нульові групи. Отже, до навчального процесу мало бути залучено ще 124 тис. дітей [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6226, арк. 36].

Намагалися докинути в цьому процесі свої «5 копійок» і лідери українського комсомолу. Зокрема, 13 серпня 1933 року секретар ЦК ЛКСМУ Андреев запропонував секретарям ЦК КП(б)У Попову і Любченку провести 25 серпня 1933 року «День школи» «як день пробної явки дітей у школи, як день перевірки готовності шкіл, учнів до нового навчального року». Однак партійний штаб чітко усвідомив, яким скандалом може обернутися ця ініціатива, коли виявиться, що багато дітей узагалі ніколи не зможуть сісти за парти, бо вже лежать у сирій землі. Тож резолюція гласила «про недоцільність проведення пробної явки» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6226, арк. 47].

Незважаючи на підтягування, як кажуть, усіх можливих «резервів», у тому числі й оформлення до першого класу дітей, яким не виповнилося ще вісім років, і так званої нульової групи, явка була катастрофічною. Так, у постанові Вінницького облвиконкому від

9 вересня 1933 року зазначалося, що школи Новоушицького району «почали навчання з 45 %, Янушпільський 56 %, Городокський 50 %, Козятинський 66 % і інш.» [8, ф. 1, оп. 9, спр. 125, арк. 190].

13 жовтня 1933 року Богуславський райвиконком Київської області стверджував, що «відвідування учнями шкіл району на 10.X. ц. р. досягає 75 %, а в окремих школах ще менше (Бородані — 60 %, Олександрівка — 40 %, Шупики — 60 %)» [8, ф. 1, оп. 9, спр. 151, арк. 36 зв.].

20 жовтня 1933 року Дніпропетровський обласний відділ народної освіти спішним листом до всіх своїх районних і міських структур звертався з вимогою «перевірити згідно списків школярів кожної школи, групи за даними комплектування 1932/1933 р. і 1933/1934 нав[чального] року, точно на підставі цього виявити відсів, причини його, охопити негайно дітей школою...» [2, ф. 439, оп. 1, спр. 12, арк. 4]. При цьому повідомлялося, що в Запоріжжі недоохоплено школою за планом 4000 дітей, Кривому Розі — 3000, Дніпропетровську — 2500, Царекостянтинівському районі — 2000, Магдалинівському — 1000, Синельниківському — 800, Новомосковському — 500 тощо [2, ф. 439, оп. 1, спр. 12, арк. 4].

Водночас у цьому листі не згадувалося про недобір школярів у Петриківському районі, а там порівняльна таблиця кількості учнів тільки початкових класів була таки печальною:

Роки	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	Разом
1932	1737	1275	1126	1121	5259
1933	1313	911	749	759	3724

У цьому районі, як це видно з таблиці, 1 вересня 1933 року в початкові класи прийшло менше на 1535 учнів, ніж рік тому. Але ще більш разючими є цифри, коли йдеться про

тих, хто продовжив навчання в 1933 році, перейшовши відповідно з 1-го в 2-й клас, з 2-го в 3-й, і з 3-го в 4-й — таких лише в трьох класах не дорахуємося вже 1719. І це враховуючи ту

обставину, що нам невідомо, скільки повинно було прийти до 1 класу в 1933 році і скільки четвертокласників набору 1932 року вижило на 30 червня 1933 року.

Виникають питання й щодо заповнення початкових класів приміського Дніпропетровського району, де багато батьків працювало на промислових підприємствах міста, відтак одержували стабільне продовольче забезпечення, що було порятунком для родини. Якщо, скажімо, 1 вересня 1932 року до цих груп прийшло 12 834 дитини, то 30 червня 1933 року, тобто наприкінці навчального року, залишилося тільки 11 214. Різниця — 1620 школярів. І не могли вони всі перейти на навчання до міських шкіл Дніпропетровська, оскільки кількість дітей у початкових класах там з 1 вересня 1932 року по 30 червня 1933 року зменшилася на 833 учні [2, ф. 439, оп. 1, спр. 12, арк. 141].

Справді, виконуючи директиву про негайний подвірний обхід з метою залучення до навчального процесу всіх дітей, які народилися 1926 року, працівники шкіл сумлінно справилися із цим завданням. Наприклад, серед архівних матеріалів Хацьківської семирічної школи Смілянського району тодішньої Київської області є навіть звіти про обхід окремих сільських вулиць. Понад половину учнів з одного сільського кутка Хацьків не пережили Голодомор 1932—1933 років, з-поміж них — двоє близнюків з двору Джулаїв, що дав назву цій сільській околиці, Яків і Михайло [7, ф. Р-223, оп. 1, спр. 16, арк. 4].

Красномовно засвідчує про значні втрати учнів цієї школи потреба в підручниках. Так, на 1932/1933 навчальний рік їх замовляли для 1 класу — по 140 комплектів, для 2 класу — по 126, для 3-го — по 88, для 4-го — 110, 5-го — 72, 6-го — 42 і 7-го — 20. На 1934/1935 навчальний рік Хацьківська семирічна школа замовляла 127 букварів, для 2 класу тільки 94 комплекти, тобто для тих, хто прийшов до школи 1 вересня 1933 року. Для 3 класу — 83, тобто для тих, хто прийшов до школи вперше 1 вересня 1932 року, а для 4-го (тобто друго-

класників 1932-го) — 78 [7, ф. Р-223, оп. 1, спр. 8, арк. 52, 146].

А скільки таких прикладів по Україні! Хіба в уже згадуваному Петриківському районі Дніпропетровщини не така сама картина, де майже половина дітей не перейшла до наступних класів початкової школи через голодну смерть. Зрештою, якщо вірити офіційній статистиці, що у вересні 1933 року до початкових класів прийшло 3281,3 тис. дітей (серед них і сотні тисяч 1926 року народження), то чому їх було тоді не 4019,6 тис., як планувалося ще на початку 1932 року, коли статистики освіти не розраховували на втрати від Голодомору? Навіть у разі зі штучним залученням сотень тисяч семирічних дітей до школи чітко постає питання, а де ще принаймні 738,3 тис. дітей, тобто майже по 200 тис. на вікову групу.

На ці питання нарком освіти Затонський відповів виданням довідника «Освіта на Україні в цифрах» (Київ, 1936), у якому зазначалося, що в 1933/1934 навчальному році в початкових класах навчалось 3 193 186 дітей, у 1934/1935-му — 3 305 353, 1935/1936-му — 3 367 867. Дані про кількість учнів початкових класів у 1932/1933 навчальному році в цій книзі відсутні. Це цілком прогнозовано, аби не можна було порівняти показники 1932 і 1933 років, що було невігдно більшовицькій владі. Однак підганяти зручні дані під уже проголошені плани на другу п'ятирічку вона була спроможна. При цьому фактів про те, що з початком 1936/1937 навчального року, скажімо, Синютинська початкова школа на Чернігівщині не змогла набрати 1 класу, а в 2-му і 3-му виявилось тільки по 12 учнів, до уваги не брали [8, ф. 318, оп. 1, спр. 1353, арк. 25].

Утім, вже з початком 1938/1939 навчального року ця проблема набула особливої гостроти, адже не було чим закривати втрачений під час Голодомору контингент першокласників майбутніх років. Так, 434 сільські школи України навіть не набрали учнів до першого класу, бо не виявилось по 10 дітей 1930 року народження у відповідних населених пунк-

тах, що могло давати підставу для відкриття прийому за тодішніх умов. При цьому доречно нагадати: до Голодомору 1932–1933 років початкові класи нараховували навіть до 50 дітей в одному.

З огляду на цю ситуацію, 19 лютого 1939 року Раднарком УРСР ухвалив рішення негайно перевірити стан з охоплення навчанням дітей шкільного віку. Проте які могли бути результати цієї перевірки, коли виникла диспропорція в діях тепер уже колишнього наркома освіти Затонського, що став «ворогом народу», і реаліях українського села, яке в 1932–1933 роках втратило дітей шкільного й дошкільного віку в небачених досі в історії масштабах?

Скажімо, виконувач обов'язків голови виконкому Чернігівської обласної ради Костюченко повідомив уряд УРСР, що «в 30 районах Черниговской области имеется 99 начальных школ, где нет первых классов в связи с тем, что детей восьмилетнего возраста имеется в ряде селений менее 10 человек.

Вследствии этого 1550 детей восьмилетнего возраста в школе не обучается. В этих же районах по аналогичной причине не обучается 2200 детей 9–10 летнего возраста» [8, ф. 2, оп. 7, спр. 159, арк. 162].

Що це означало? А те, що, по-перше, не набрали першокласників принаймні і 55 семирічних шкіл, а по-друге, залишалися порожніми щонайменше 220 других і третіх класів загальноосвітньої школи тільки однієї області. І це також було наслідком Голодомору 1932–1933 років.

Легше цю проблему було вирішувати, на перший погляд, у степових районах, куди у вимерлі села завезли родини росіян і білорусів. Однак попри це статистика й там засвідчує різке зменшення дітей у початкових класах — наприклад, у 1940 році, коли за парти сіли ті, хто народився в першому голодному році — 1932-му. У тому ж Петриківському районі Дніпропетровської області картина має такий вигляд:

	1	2	3	4	1–4
1939	920	1261	1375	1348	4904
1940	770	922	1266	1385	4343

Порівнюючи кількість учнів перших класів 1932 року, бачимо, що вона в 1940 році менша більш ніж удвічі.

Уважне вивчення руху учнів початкової школи дає змогу зробити розрахунки щодо втрат дітей до 17-річного віку. Зокрема, привертає особливу увагу й така обставина: якщо в 1930/1931 навчальному році до 1 класу прийшло 1 102 843 учнів, то така сама кількість, за невеликим зменшенням (до 2 %), мала навчатися в 1931/1932 навчальному році в 2 класі, у 1932/1933 — у 3-му, а в 1933/1934 — у 4-му. Однак, як засвідчує довідник «Освіта на Україні», у 4 класі тоді навчалось лише **674 311 учнів, а не принаймні 1 млн.** Та-

ким чином, втрати першокласників 1930 року, а четвертокласників 1934-го становили **понад 325 тис.!**

Ще одна «нестиковка» радянської статистики після Голодомору: якщо в 1924 році в УСРР народилося 1 162 852 дитини, то з урахуванням природних втрат (зокрема, до 1 року життя померла 149 131 дитина) у 1932 році до 1 класу мав прийти той же мільйон учнів. Ця кількість повинна була перейти в 2 клас у 1933/1934 навчальному році, але перейшло тільки 798 305. Тобто маємо понад **200 тис. нестачі ще однієї вікової дитячої групи**, якщо брати до розрахунку навіть статистику більшовицької

влади, яка вже грішила вигідними для неї перекрученнями.

З архівних документів відомо, що в 1933 році загальна кількість дітей 5–15 років становила, за даними Управління народно-господарського обліку УСРР, 8106,4 тис. (від 862,5 тис. до 543,0 тис.; розрахунки академіка Михайла Птухи були дещо меншими — 7725,2 тис. дітей: від 861,6 тис. до 412,4 тис.). Якщо взяти за мінімальну кількість втрат кожної вікової групи в середньому щонайменше 200 тис., то виходимо на загальну кількість дитячої смертності щонайменше 3 млн.

Вікові групи від 6 до 50 років на 1 січня 1933 року становили 23 447,011 осіб, що до всієї людності УСРР (31 986,349) охоплювало частку в 70,3 % [8, ф. 166, оп. 10, спр. 1029, арк. 36]. Переконали, що глибокий порівняльний аналіз цих вікових груп переписів 1926, 1937 і 1939 років дасть багато фактів для роздумів, як і тенденція різкого скорочення після 1933 року смертності в старших вікових групах.

Якби ми мали достовірні дані Всесоюзних переписів 1937 і 1939 років, то не було б особливих труднощів установити конкретні втрати кожної вікової групи українського населення, а як наслідок — і загальну кількість жертв цієї трагедії. І тоді не виникало б дискусії щодо свідчень німецьких дипломатів про втрати українства під час Голодомору-геноциду від 7 до 10 млн, включно з нашими поселеннями на Північному Кавказі, у Поволжі та Казахстані.

На жаль, значною мірою подані з України до Москви показники коригувалися там, про що свідчать первинні документи наших архівів. Так, згідно з офіційними даними Всесоюзного перепису 1939 року в Кам'янець-Подільській області (нині — Хмельницька) нараховувалося 1789,083 мешканця [13, с. 15]. Водночас первинні документи Кам'янець-Подільського обласного відділу статистики засвідчують, що наявного населення на теренах області 1939 року переписниками нараховано було лише 1 637 654 особи. При цьому

вони не могли зрозуміти, чому за умови приросту населення за 1937–1938 роки в області в кількості 69 968 його в 1939 році стало менше на 19 524 [6, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 99, арк. 52].

Оголосивши 2 червня 1939 року дані цього перепису, а потім дещо надрукувавши з нього, Москва тільки через рік спромоглася на інструкцію щодо їх використання. Так, 27 липня 1940 року звідти в усі регіони було розіслано такі директиви за підписом заступника начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР Возіна: «Посылаемые нами данные переписи Вы можете использовать для своих работ, а также предоставлять для служебного пользования государственным учреждениям и общественным организациям.

Опубликованию эти данные не подлежат — до особого распоряжения.

Пользоваться этими данными, а также предоставлять другим учреждениям и организациям следует, как правило, в той группировке возрастов, в которой они были опубликованы в печати за 28 апреля 1940 г., т. е. до 7 лет, 8–11, 12–14, 15–19, 20–29, 30–39, 40–49, 50–59, 60 и старше: погодные данные, особенно с подразделениями по полу, можно предоставлять только в отдельных случаях, лично начальникам учреждений» [6, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 192, арк. 1].

Далі був цікавий реверанс: «При пользовании высылаемыми данными просим учесть следующее:

1) В отношении общей численности эти данные несколько отличаются от опубликованных в печати за 2 июня 1939 года, а также от данных по имеющимся у вас ф. № 2 и ф. № 3; это объясняется тем, что данные ф. № 2 и ф. № 3 и опубликованные в печати 2.VI.39 г. являются данными предварительного подсчета на местах, а посылаемые теперь данные представляют собой окончательные итоги, полученные при подсчетах на машинно-счетной станции» [6, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 192, арк. 1].

6 червня 1940 року начальник Харківської машинолічильної станції зафіксував такі остаточні дані з перепису 1939 року по Кам'янець-Подільській області: чоловіків у містах — 93 402, жінок у містах — 110 852, чоловіків у селах — 721 334, жінок у селах — 813 495, загалом — 1 739 083 [6, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 194, арк. 1—4 зв.].

Це лише підтверджувало те, що перепис 1939 року сфальсифіковано. Про справжній результат його повідомляв ще 2 лютого 1939 року начальник управління народногосподарського обліку Держплану УРСР Рябічко в таємному донесенні на адресу голови Раднаркому УРСР Коротченка: насправді в Україні населення тільки 29,4 млн осіб. При цьому уточнювалося, що, враховуючи приріст населення за 1937—1938 роки в півтора мільйона, цей показник мав би сягати 29,9 млн, але такої кількості людності в УРСР таки немає. Зрозумівши, що «вилізли» невміло приписані півмільйона під час перепису 1937 року, після кількох місяців роздумів у Москві дописали ще мільйон, який доручили машинолічильній

станції розкидати по окремих областях у відповідних пропорціях.

Про ці махінації з даними Всесоюзних переписів 1937 і 1939 років уже два роки повідомлені наші демографи й окремі історики, котрі не працюють з первинними документами українських архівів. Однак вони чомусь і надалі ігнорують виявлені матеріали, намагаючись утримати свої позиції, вдаючись до всіляких маніпуляцій. Зокрема, заявляють, що світ уже знає про 3,5—3,9 млн втрат, ці цифри, мовляв, визнали авторитетні зарубіжні вчені, як Тімоті Снайдер, Андре Граціозі, Енн Епплбаум, тому необхідно на них і зупинитися.

Щоправда, при цьому вже не замовчується, що саме з подачі деяких київських учених зарубіжні авторитети, як і заокеанські наукові українські інституції, поширюють дозволені ще комуністичною цензурою дані про втрати українського народу від Голодомору-геноциду 1932—1933 років. Тобто маємо відпрацьовану схему, як чужими руками подати своє бачення історичних подій.

Джерела та література

1. Державний архів Вінницької області.
2. Державний архів Дніпропетровської області.
3. Державний архів Київської області.
4. Державний архів Миколаївської області.
5. Державний архів Одеської області.
6. Державний архів Хмельницької області.
7. Державний архів Черкаської області (ДАЧО).
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ).
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
10. Березіль. — [Харків], 2014. — Чис. 1/2.
11. Вінниччина. — [Вінниця], 1993. — 17 серпня.
12. Вісті Кодимщини. — [Кодима], 1993. — 3 липня; 1993. — 10 вересня.
13. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — Москва : Наука, 1992.
14. Дворічанський край. — [Дворічна], 1993. — 10 вересня.
15. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. — Харків, 1933.
16. Життя і слово. — [Остріг], 1993. — 15 вересня.
17. Зоря. — [Овруч], 1993. — 30 червня.
18. *Кондрашин В.* Голод 1932—1933 годов. Трагедия российской деревни. — Москва, 2008.
19. Маяк. — [Богодухів], 1993. — 17 серпня; 1993. — 27 серпня.
20. Черкаський край. — [Черкаси], 1993. — 12 серпня.

ДОДАТКИ

ДОКУМЕНТИ

Підсумки навчання учнів 4-а класу Хацьківської семирічної школи Смілянського району Київської області в 1932/1933 навчальному році

29 травня 1933 року

Ч. 1

Список учнів, що переведені до 5 гр. із 4-ої гр. «А» на 1933/34 уч. рік без робіт

1. Кравченко Ганна
2. Кутовий Яків
3. Кулик Параска
4. - // - Петро
5. Тищенко Явдоха
6. Жураківська Ларіса
7. Гільоненко Уляна
8. Зеленько Василь
9. Заїка Наталка
10. Ключка Михайло Андрійович
11. Ковтун Степан
12. Кутовий Микола
13. Костенко Явдоха
14. Заїка Іван
15. Ковбаса Антін

Груповод (підпис нерозбірливий).
29/V – 1933 року.

Ч. 2

Список учнів, що переведені із 4-ої гр. «А» до 5 гр. на 1933/34 уч. рік із роботами

1. Левченко Петро	робота	1. мова, 2. математ.
2. Мигаль Дмитро	- // -	1. мова
3. Постолко Марія	- // -	1. мова, 2. математ.
4. Ярошенко Іван	- // -	1. мова, 2. математ.
5. Тищенко Марія	- // -	1. мова
6. - // - Ганна	- // -	1. мова, 2. природ.
7. Ярошенко Андрій Логвинович		1. математ, 2. природ.
8. Джулай Грицько	- // -	1. природа, 2. мова

Груповод (підпис нерозбірливий).
29/V – 1933 року.

Ч. 3

Список

учнів 4 гр. «А», що лишилися на 1933/34 рік у цій же групі — не переводиться їх до 5 гр.

1. Гільоненко Олександр
2. Ключка Микола

Груповод (підпис нерозбірливий).
29/V — 1933 року.

Ч. 4

Список учнів 4 гр. «А», що відсіялись протягом 1932/33 року*.

1. Джулай Трохим
2. Замниборщ Пріська
3. Задорожня Ганна
4. - // - Олександра
5. Кравченко Уляна
6. - // - Марія
7. Кулик Олена
8. Макаренко Ганна
9. Постоялко Павло
10. Пшенишний Пелип
11. Погрібний Василь
12. Супрун Марфа
13. Тищенко Милашка
14. Шевченко Явдоха
15. Трубенко Олександр
16. Кучеренко Марія
17. Ключка Явдоха
18. Кулик Олександра
19. Гільоненко Іван
20. Мороз Дмитро
- 21.
- 22.

Груповод (підпис нерозбірливий).

Список учнів 4 гр. «А», що вибули з села у 1932/33 уч. році

1. Безпалько М. П.
2. Шиян Микола
3. Кулик Іван Лук.
4. Макаренко Палажка

Груповод (підпис нерозбірливий).
29/V — 1933 року.

Оригінали. Рукописи.

[ДАЧО, ф. Р-223, оп. 1, спр. 2, арк. 30—34]

* В оригіналі помилково вказано «1933/34». — [В. С.].

***

**Рух учнів початкових класів Хацьківської семирічної школи Смілянського району
Київської області за 1932–1934 роки**

	1.9.32	4 / 29. 5. 33	1.9.33	1.9.34
1 клас	140	102	140	105
2 клас	126	78	87	94
3 клас	88	81	88	83
4 клас	110	47*	84	

* Дані з 4-а класу, в якому «відсіялося» 20 учнів. Дані про 4-б клас виявлено в кількості 18 учнів, яких залишено на літо з роботою і не переведено до 5 класу. Списку тих, хто переведений, не виявлено. На 1.9.1933 в 5 класі навчалось 84 учні, тобто на 26 менше ніж на 1.9.1932 в 4 класі.

Оригінал. Рукопис.

[ДАЧО, ф. Р-223, оп. 1, спр. 7, 8, 11, 12, 13]

***

**Список дітей,
народжених 1926 року, кутка Джулаївки**

1. Кулик Михайло Андрійович	15 / V 26 р.	умер 29 року
2. Шпак Грицько Кононович	5 / II 26 р.	-
3. Сунович Василь Хтодосійович	12 / II 26 р.	є живий
4. Шпак Настя Федотівна	12 / II 26 р.	умер. 33 р.
5. - // - Олена Яковна	30 / V 26 р.	є жива
6. Трубенко Наталка Пилиповна	24 / VIII 26 р.	умер. 33 р.
7. Саржан Оришка Йосипівна	29 / IX 26 р.	- // - - // -
8. - // - Андрій Іванович	26 / X 26 р.	- // - - // -
9. Джулай Яків Артемович	4 / XI 26 р.	- // - - // -
10. - // - Михайло - // -	4 / XI 26 р.	- // - - // -
11. Шпак Петро Климович	29 / VI 26 р.	- // - - // -
12. Миколенко Ганна Федорівна	31 / V 26 р.	є жива
13. Пшенишна Ганна Марковна		- // - - // -
14. Булавенко Михайло Арсенович	16 / X 26 р.	умер 33 р.
15. Кравченко Михайло Тимофійович	15 / 26 р.	- // - - // -
16. Шпак Петро Климович	29 / VI 26 р.	-
17. Ярошенко Катерина Михайлівна	28 / XI	

Діловод [підпис нерозбірливий].

Оригінал. Рукопис.

[ДАЧО, ф. Р-223, оп. 1, спр. 16, арк. 4.]

***

**Довідка начальника управління народногосподарського обліку УСРР Рябічка
для голови Раднаркому УРСР Дем'яна Коротченка про попередні результати перепису
населення**

2 лютого 1939 року

УПРАВЛЕНИЕ НАРОДНО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧЕТА УССР
г. Киев, 2 февраля 1939 г.
№ 23

СЕКРЕТНО
Экз. № 1.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ УССР
Тов. КОРОТЧЕНКО Д. С.
СПРАВКА

О ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ ИТОГАХ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1939 г. ПО УССР
ПО ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫМ ДАННЫМ переписи 1939 года численность населения
УССР составляет 29,2 мил. человек.

К этому количеству необходимо прибавить 220 тысяч человек гражданского населения, переписанного в особом порядке НКО, НКВД и НКВМФ. Всего по переписи 1939 года имеем, таким образом, 29,4 мил человек.

По переписи 1937 года указанными наркоматами было переписано гражданского населения 165 тысяч человек.

Вместе с этим населением численность населения УССР по дефектным данным переписи 1937 года равняется 28,4 мил. человек. Естественный прирост населения за 1937 и 1938 гг. составляет 1,5 мил. человек.

Итоги переписи 1937 года, дополненные данными о естественном приросте населения УССР за два года, определяют заниженную цифру населения УССР в 29, 9 мил. человек.

Полученная по переписи 1939 года численность населения УССР меньше этой только что указанной цифры на 0,5 мил. человек.

Особенно большое снижение имеется по следующим областям: Каменец-Подольской на 90 тысяч человек, Харьковской и Полтавской по 67 тысяч человек.

Итоги по Николаевской, Одесской и Днепропетровской области дали незначительный прирост населения, однако и по этим областям имеются районы, дающие снижение численности населения против переписи 1937 года и естественного прироста за два года.

За пять дней контрольного обхода в городах и два дня в сельских местностях инструкторами-контролерами дополнительно было переписано 17.553 человека по одной трети всего количества счетных участков.

Нами предложено начальникам облУНХУ принять меры к обеспечению высокого качества контрольных обходов и лично доложить Секретарю Обкома КП (б) У и Председателю Облисполкома о предварительных порайонных итогах переписи 1939 года с тем, чтобы они дали указания Секретарям Райкомов КП (б) У и Председателям Райисполкомов о тщательном проведении контрольных обходов и о проверке тех инструкторских участков, по которым вовсе не обнаружено или мало обнаружено пропусков при контрольных обходах.

Приложение: Таблица областных итогов переписи 1939 года.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ
НАРОДНО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧЕТА УССР

(РЯБИЧКО)

Отп. 2 экз.

№ 1 адресату

№ 2 В дело

рт.

Оригинал. Машинопис.

[ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 12, спр. 70, арк. 5–6]

***

**Предварительные итоги переписи населения 1939 года
в сравнении с переписью 1937 года**

ОБЛАСТИ	Наличное населен. по переписи 1937 г.	Естеств. прирост за 1937 и 1938 гг.	Данные 1937 г. плюс естеств. прирост	Наличное население по переп. 1939 г.	Разница между данными переписи 1939 г. в сравнении с переписью 1937 г. плюс естествен. прирост за 1937-1938 гг.
А	1	2	3	4	5
Киевская	2672	152	2824	2784	- 40
Черниговская	2512	106	2618	2561	- 57
Житомирская	1536	88	1624	1564	- 60
Винницкая	2157	104	2261	2206	- 55
Кам. Подольская	1653	72	1725	1635	- 90
Полтавская	2184	112	2296	2229	- 67
Харьковская	2268	128	2396	2329	- 67
Сталинская	2845	149	2994	2940	- 54
Ворошиловград.	1717	89	1806	1763	- 43
Днепропетровская	3402	216	3618	3624	+ 6
Николаевская	1473	90	1563	1588	+ 25
Одесская	1707	85	1792	1808	+ 16
Молдавск. АССР	566	31	597	573	- 24
г. Киев	743	28	771	805	+ 34
г. Харьков	743	28	771	785	+ 14
Всего по УССР	28.178	1.478	29.656	29.194	- 462 тыс.

**БЮРО ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ
УПРАВЛЕНИЯ НАРОДНО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО
УЧЕТА УССР**

Оригінал. Машинопис.

[ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 12 спр. 70, арк. 7]

***

Директива заступника начальника Центрального управління народно-господарського обліку Держплану СРСР Возіна начальника УНГО Кам'янець-Подільської області щодо використання матеріалів Всесоюзного перепису населення

17 липня 1940 р.

Центральное управление
Народно-хозяйственного учета
Госплана СССР
17 июля 1940 года
№ 16

Начальнику УНХУ
Каменец-Подольской области
тов. Зинькевичу

ЦУНХУ Госплана СССР направляет Вам данные переписи 1939 года о численности населения, грамотности, образования и числе учащихся по возрастным группам отдельно на городское и сельское население, на мужчин и женщин — по области (краю, республике), а также по автономным областям, нац. и адм. Округам и городам свыше 50 тысяч жителей.

Посылаемые нами данные переписи Вы можете использовать для своих работ, а также оставлять для служебного пользования государственным учреждениям и общественным организациями.

Опубликованию эти данные не подлежат — до особого распоряжения.

Пользоваться этими данными, а также предоставлять другим учреждениям и организациям следует, как правило, в той группировке возрастов, в которой они были опубликованы в печати за 28 апреля 1940 г., т. е. до 7 лет, 8 — 11, 12 — 14, 15 — 19, 20 — 29, 30 — 39, 40 — 49, 50 — 59, 60 и старше: погодные данные, особенно с подразделениями по полу, можно предоставлять только в отдельных случаях, лично начальникам учреждений.

При пользовании высылаемыми данными просим учесть следующее:

- 1) В отношении общей численности эти данные несколько отличаются от опубликованных в печати за 2 июня 1939 года, а также от данных по имеющимся у вас ф. № 2 и ф. № 3; это объясняется тем, что данные ф. № 2 и ф. № 3 и опубликованные в печати 2/ VI — 39 г. являются данными предварительного подсчета на местах, а посылаемые теперь данные представляют собой окончательные итоги, полученные при подсчетах на машинно-счетной станции.
- 2) Грамотность населения следует считать соответственно тому, как было опубликовано в «Правде» и др. центральных газетах за 29 апреля 1940 г., т. е. в возрасте от 9 лет и старше, причем число грамотных в этом возрасте следует процентировать ко всему населению от 9 лет и старше.
- 3) В число лиц, имеющие среднее образование, входят все окончившие семилетку, в том числе обучавшиеся в момент переписи в 8—10 классах средней школы, а также в техникумах и вузах, исчисление относительных величин по числу имеющих среднее и высшее образование, а также по числу учащихся во всех учебных заведениях и на курсах, следует производить не в процентах, а на тысячу лиц всего населения (всех возрастов).
- 4) Встречающиеся в отдельных областях данные о числе учащихся в школах ФЗУ и типа ФЗУ (гр. 7, табл. 3) в младших возрастах 7—12 лет относятся преимущественно к учащимся в музыкальных школах, которые согласно инструкций по шифровке материалов переписи отнеслись в одну группу со школами ФЗУ.

Аналогичные данные о численности населения, грамотности, образования и числе учащихся по возрастным группам в районном разрезе отдельно на каждое городское поселение, районный центр, крупное (свыше 5.000 жителей) село и на прочие сельские местности района Вам будут высланы дополнительно в б л и ж а й ш е е в р е м я.

ПРИЛОЖЕНИЕ: 6 таблиц *

П. п. ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАЧАЛЬНИКА ЦУНХА
ГОСПЛАНА СССР

ВОЗИН

Верно: (підпис нерозбірливий).

Оригінал. Машинопис.

[ДАХМО, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 192, арк. 1]

*Таблиць не виявлено. – [В. С.].

Summary

The ascertainment of the victims number of the Holodomor-genocide of 1932–1933 still remains as a topical task for the present-day historical science. As it is known, our Diaspora has constantly commemorated from 7 to 10 million Ukrainians who have perished during this terrible tragedy. This number first and foremost is based on the testimonies of German diplomats in Ukraine, as well as the conclusions of separate emigratory researchers. Kyivan scholar Stanislav Kulchytskyi, whom the Communist Party at the end of the 1980s has allowed to promulgate a figure of 3.5 million casualties, using only the materials from Moscow archives, today supports the demographers who, without a careful study of the Ukrainian archives original documents, state the number of victims of 3.9 million persons.

Just owing to these documents, which should be continued to reveal in once secret archives, we already know the population of the Ukrainian SSR on the eve of this terrible Holodomor: as on January 1, 1932, there are 32.680,700 people. Basing on this index exactly, the prominent Ukrainian demographer Arsen Khomenko, whose calculations are ignored stubbornly by his current colleagues, has predicted at the same time, that under the usual conditions the population of the USSR as on January 1, 1934 will increase to 33.464, and by January 1, 1937, to 35.615 persons.

Moscow has published the data of the All-Soviet Census of the Population of 1937 in the Ukrainian SSR only in 1990 as 28.383,0 people. That is, the inhabitants of the USSR in comparison with 1926 have become less!

At the same time the recalculation of the district results of the census has assured that this figure is overestimated by at least 532 thousand people, as the materials from 12 districts still need to be thoroughly analyzed. Nevertheless, if one will take this minimal understated number of results distortion, then as to the beginning of January, 1937 the population of Ukraine is no more than 27,851 thousand people. If we subtract from this figure the amount of population growth in 1934 (88,2 thousand people), 1935 (417,2 thousand) and 1936 (533,7 thousand) – 1,039,1 thousand in all, then we have as on January 1, 1934, 26,812 thousand people. And there should be 33.933,400 people. That is to say, the difference is 7.121,400.

If one will admit probable natural losses under normal conditions in 1932–1933 in amount to 1.029,400 people, then we receive 6.092,400 direct casualties from the Holodomor of 1932-1933.

However, we insist today on the number of victims of at least 7 million people, since the whole component of the loss has not been studied yet. This fact makes it impossible to obtain real results of scientific research. It is necessary in particular to establish the number of hungry peasants shot by the Soviet border guards on the Dniester and Zbruch in 1932–1933. They are buried in the border regions of Russia and Belarus, where they have gone to find bread. One has also to ascertain the quantity of imported Soviets from the various Soviet republics recruited for newly built buildings of the Ukrainian SSR, which are placed as the victims of the Holodomor in the census of 1937. We also should identify the persons non-listed in the documents of the civil registration authorities because of the lack of appropriate forms and extremely neglected calculation, which has been already revealed in 1933.

Keywords: Holodomor-genocide of 1932–1933, calculation of victims, Ukrainian archives.